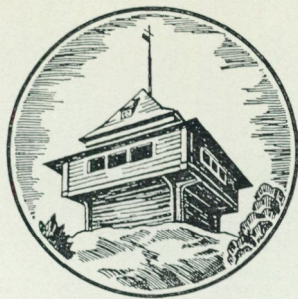

FATABUREN 1970

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Folk och fä

Samboendets renlighet och hygien

Jordbruk har här i landet fram till våra dagar inkluderat boskapsskötsel. Människor och djur har sålunda varit samboende under olika former beroende på plats, tid och social status.

Djurhållningen underlättades, om boskap och fjäderfä kunde hysas i därtill anpassade gårdsutrymmen, vanligen med skilda hus för de olika djurslagen. Genom lagar och förordningar har man under tidernas lopp sökt reglera gårdens husbestånd. Så bestämdes exempelvis i 1734 års lag, att fägårdshusen skulle utgöras av stall, fähus, fårhus och svinhus med nödiga foderrum.

Kreaturens gödselmängder, som lades upp i ofta illa skötta och felplacerade dynghögar avsedda för åkerns gödning, påverkade på ett ofördelaktigt sätt renligheten och hygien på lantgården. En oangenäm lukt, flugor och gödselvatten, som ej sällan förorenade gårdsbrunnen, kom från dynghögen, vilken inom vissa områden var placerad inne på gårdsplanen inom lukt- och synhåll från boningshuset.

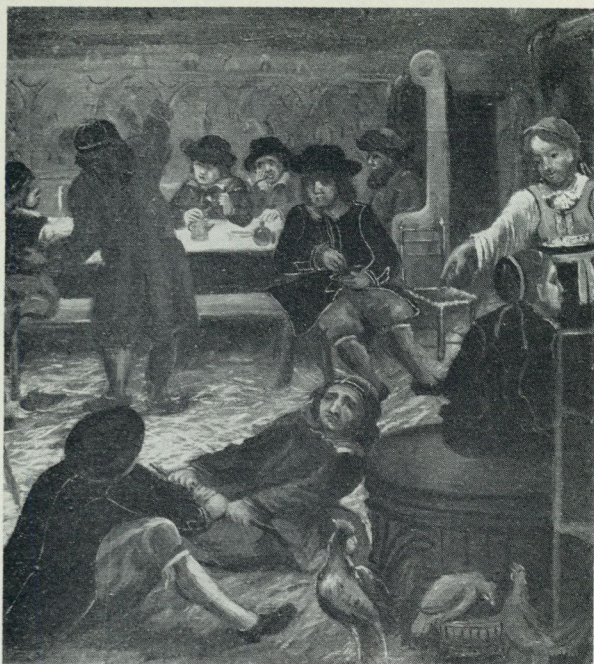
Djurhusen var trånga, låga, mörka och svårskötta, varför renligheten ej alltid var den bästa.

Ett intimt samboende mellan gårdsfolket och djuren kunde äga rum, antingen genom att vissa djur, mer eller mindre permanent, inhystes i bostaden, eller att gårdens folk flyttade

ut i stall eller fähus, säsongmässigt eller permanent. Fattiga nybyggare kunde som första hus uppföra fähuset, som då även tillsvidare fick tjäna som bostad.

Att samboendet kunde bli väl intimt framgår av den mustiga skildring som tysken S. Kiechel lämnade från sin resa i norra Skåne år 1586: »Då vi skulle sova redde vi vår sängplats på golvet; icke allenast männen med hustru och barn ligga vintertiden i stugan, utan ock hundar och katter samt ungboskap såsom kalvar, lamm, getter och duvor finnas därinne, och, vad som är olustigast, unga grisar, som giva en stark lukt ifrån sig och gemenligen hålla till mitt i stugan, komma om natten och slicka en i ansiktet, så att för elak smak och stank man förr blir mätt för en ringa penning än av den bästa måltid.» Liknande anför han om livet i stugorna i Småland och Blekinge.

Frågan om samboendeformerna har mera ingående tagits upp till behandling av Sigurd Erixon, som i sin uppsats »Svenska gårdstyper» i tidskriften *Rig* 1919 sökt visa hur samboendet mellan djur och människor medverkat till utformningen av våra gårdstyper. Vidare har Gösta von Schoultz i tidskriften *Folk-Liv* 1943–1944 i uppsatsen »En sydsvensk bostadsvana i etnologisk belysning» konstaterat, att

1. Även hönsen fick delta i det julkille i sydöstra Småland 1795 som Per Hörberg skildrar på en oljemålning, av vilken här synes en detalj.

seden att hålla djur i bostaden är en speciell sydsvensk bostadsvana. I »Atlas över svensk folkkultur», som utkom år 1957, är såväl avsnitten »Hållande av småboskap i boningshuset» som »Fähus som bostad» föremål för kartering med textkommentarer.

Bruket att vintertid bo samman med vissa småkreatur och att om vintern hålla höns och i vissa fall gäss inne i själva bostaden var statt på avskrivning under 1800-talets senare hälft och förekom då huvudsakligen på mindre ställen. Tidigare hade sedvänjan haft en vidare geografisk utbredning och förekom även mera allmänt hos bönderna. Det var för att skydda smådjuren mot den värsta vinterkylan och för att ge dem en bättre omvårdnad, som de fick komma in i stugvärmerna. Det är redan nämnt att företeelsen var typisk för

södra Sverige. Huvudgränslinjen mot norr gick ungefär genom södra Värmland och Tiveden och löpte ut genom norra Östergötland. Kärnområdet fanns i de sydvästra landskapen.

Kiechels skildring av det påfrestande umgänget med stugans blandade invånare har vi redan gjort bekantskap med. Ytterligare exempel kan anföras. Isaac Erici skriver i sin parafras av J. Colerus' hushållningsskrift »Oeconomia» (utg. först 1683–86) följande om riskerna att tillsammans med barn ha grisar i stugan: »När Grijsar hafwas i Stugurna skola the icke wänjas wid Bröd för Barn skull som alltiid bära Bröd uthi Händerna, at the icke bijta them Händerna och Näsan aff, uthan heller gifwa them torkat korn eller Rogh...» Carl von Linné antecknar under sin skånska resa 1749: »Mellan yxestallet och fathyllan, wid dörren, är den så kallade Kalfwebbänken, der kafvarna stå bundna under kallaste vinteren.» Uppgiften avsåg trakten av Virestad i Småland vid skånska gränsen. Något utförligare skildrar J. Öller år 1800 djurlivet inomhus från Jämshögs socken i Blekinge: »För Swinekreatur hafwa de i allmänhet inga särskildte rum, utan desse upfödas merändels i förstugorne, och grisarne til och med i stugorne. . . . Äfwen som det brukas på somliga ställen . . . där de upföda kalfwar, getkillingar och lamb inne i stugorne uti därtill upsatte kättor eller spilt af pinnar. För hönsen hafwa de afdelte rum, dels under sängarne, dels under bordskåpen och hyllorne wid förstugudörren . . . de wärpa bäst i wärman.»

Jonas Stolt talar i sina minnen från Högsby socken i Småland om, att hönsburen på 1830-talet började att

flyttas ut ur bostaden, men att den ännu på 1850-talet ej var sällsynt i stugorna.

Helt naturligt var att läkarna skulle påtala det ohygieniska i samboendet. I en rapport från provinsialläkaren i Uppsala distrikt år 1815 heter det att det var vanligt att åtta till tio människor sov i samma rum. »Icke sällan händer det dessutom, att kreatur af flere slag såsom höns, gäss och grisar m. m. äro i samma rum, och de förra under sängarna hafwa sitt nattläger.» Slutligen får en av Nordiska museets ortsmiddelare komma till tals i frågan. Från Gräsmarks socken i Värmland meddelar han: »Här på trakten var ej vanligt att man bodde i fähusen. Däremot var det vanligt att man tog in i bostadshuset nyfödda kalvar och lamm samt små grisar. Man hade här för en kätte i vedlåren där man pyss-

lade om djuren någon tid till de blevo större och starkare.»

I huvudsak hade den andra samboendeformen, då vissa eller alla av gårdsfolket flyttade ut till fähus eller stall, en nordlig utbredning omfattande hela Norrland jämte Dalarna och västra delarna av Värmland. I sydligaste Götaland har dock sommartid drängar eller söner i familjen i viss utsträckning brukat flytta till sovplatser i stallet.

När man i Norrland i många bygder under den varma årstiden med hela familjen flyttade ut i fähuset, var kreaturen på bete i fäbodarna eller i mera närliggande betesmarker med övernattning och mjölkning i särskilda sommarfähus. De ordinarie fähusen i gårdarna stod då tomma och renskurade, varför folk och få som regel ej samtidigt utnyttjade fähuset.

2. Fären tages in i stugan för klippning. Moran sitter framför den öppna härden. Litografi ur Album för skön konst 1864 efter oljemålning av Bengt Nordenberg.

Denna säsongmässiga utflyttning till fähusen var en variant av den allmänna sedvänjan att byta bostad sommartid. Om man ej hade särskild sommarstuga eller annat eldstadsförsatt utrymme på gården kunde fähuset tagas i anspråk. Detta hus var inom fäbodområdet i allmänhet försatt med spis eller pannmur, som kunde användas för matlagningen. De eldstadsförsedda fähusen har dock ej någon högre ålder. I vissa dalasocknar är de ej äldre än drygt 100 år. Utöver att fähuset kunde nyttjas som sommarstuga användes det mångenstädes som bagarstuga och som samlingsplats för bygdens kvinnor, när de spunno tillsammans, »oppsittkvällar», eller dylikt.

Från Dalarna meddelar år 1931 en sagesman till Nordiska museet följande: »I Stora Tuna bodde man aldrig i 'föjsen', men det var icke så sällsynt, att kvinnorna, isynnerhet de yngre, på vintern, då linspånaden pågick i så gott som varje gård, togo sina spinnrockar under armen och samlades, så många som fingo rum i än den ena, än den andra ladugården, som då var pyntad och rengjord på det noggrannaste.»

Vintertid bodde i fähuset egentligen endast de som hade hand om kreaturen. Det kunde vara husets dotter eller någon tjänsteflicka, som där hade en mera regelbunden sovplats i form av en sänghylla, flerstädes kallad hjällen. Härigenom kunde värmen från kreaturen utnyttjas på bästa sätt.

År 1939 fick Nordiska museet följande beskrivning av en man från Mockfjärd i Dalarna: »Sovplats i fähuset kallas här fjässkulle = en lave, inbyggd vid bakre gaveln, så högt

att det fanns möjlighet att ha kreaturen under den och att kunna stå någorlunda upprätt utan att stöta emot laven ... Till laven hörde en stega, ställd mitt för fähusets mittgång. Säng fanns åtminstone på senare tid ... Endast törrevdstickor på en stenhäll användes för belysning. Det blev nog lite sotigt upp i taket av röken, men en del gick dock ut när man hade öppen eldstad och öppnade spjället i fähuset, när så behövdes. På den tiden användes bara granris som strö i fähusen ... Granriset var nödvändigt liksom eldningen för att hålla luften frisk. Fjässkullen användes som liggplats endast om vintern och i regel endast av unga ogifta flickor ...» Sagesmannen namnger ett par flickor, vilka var de som sist hade använt fjässkullen. Det var på 1880-talet som de slutade sova i fähuset. Den ena av flickorna sades ligga i fjäset, emedan gårdens stuga var så kall.

Från samma socken meddelade 1926 en då 78-årig sagesman följande: »Det gick två åsar på längden i fjäset ... Vid ena gaveln fanns på dessa bräder och där stod en säng. Jäntorna låg där på vintern. Jag har legat i fjäsen mycket med kullorna.»

Det var inte bara de flickor som skötte kreaturen som låg i fähuset utan gårdens övriga ogifta flickor brukade åtminstone vissa veckodagar ligga på »hjällen». Detta för att kunna ta emot pojkbesök, vilket ej gick för sig i stugan i boningshuset, där som regel alla sov tillsammans. Denna sedvänja stod i samband med den norrländska nattfrieriseden, som Orvar Löfgren behandlat i föregående årgång av Fataburen.

Inledningsvis omnämndes att fatti-

3. Interiör av fähus med eldstadskomplexet vid dörren. Fähuset är sammanbyggt med ett bostadsrum, som när bilden togs användes av tjänstefolk. Norrbergs by, Delsbo socken, Hälsingland. Foto Sigfrid Svensson 1938.

4. Kon står i sitt bås ute i fähuset. I förgrunden är ladugårdskammaren med sin öppna spis. Stora Mena, Klövsjö socken, Jämtland. Foto Nils J. Nilsson 1950.

ga nybyggare först uppförde fähuset, som tillfälligt då även brukades till bostad. En utförligare skildring från Sollerön i Dalarna av fähus för samboende finns i Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala: »Då man fordom byggde en ny gård, uppförde man först fähuset och detta fick tills vidare även tjäna till bostad för gårdsfolket, som sålunda fingo dela bostad med nötboskap och småkreatur. Den familj som hade små resurser, kunde få bo i fähuset lång tid innan den omsider kunde bygga en stuga och därför gjordes ibland i fähuset en avbalkning, 'fjös-kamar', vari familjen bodde. Även om man hade en stuga, bodde gårdsfolket tidvis i fähuset, t. ex. när det var mycket kallt på vintern och karlarna vistades i skogen. De fattigaste av befolkningen hade aldrig råd att bygga sig en stuga utan fingo hela sitt liv bo tillsammans med kreaturen.» Vidare omnämnes: »De ogifta kvinnorna hade fordom sin sovplats på en hög lave, 'tarr', över fårkäppen i fähuset.»

Ytterligare ett par exempel på samboende i fähus kan anföras. Från Haverö socken i Medelpad sägs: »I en del fähus, som endast hade vattentak, hade dom en 'gäll', en botten över där korna stod, och en trapp upp till gällan. Och där uppe hade de sina getter och får. I andra ändan av fähuset inrättades ett rum för folket att bo i under vintern. Detta rum var skilt från kreatursrummet, med en balk av bräder och hade namnet 'fäxkammare'. Och i det rummet var murat eldstad, spis med skorsten, bakugn och en inmurad stor järnpanna, för att koka vatten i. När våren och sommaren kom flyttade folket från fäx-

kammaren och in i en sommarstuga och bodde där tills hösten och vintern kom, då dem åter flyttade in i fäxkammaren. Sednare i tiden när dem började hava grisar byggde dem ett till fäx utan golv, och i det hade dem sina getter, får och svin».

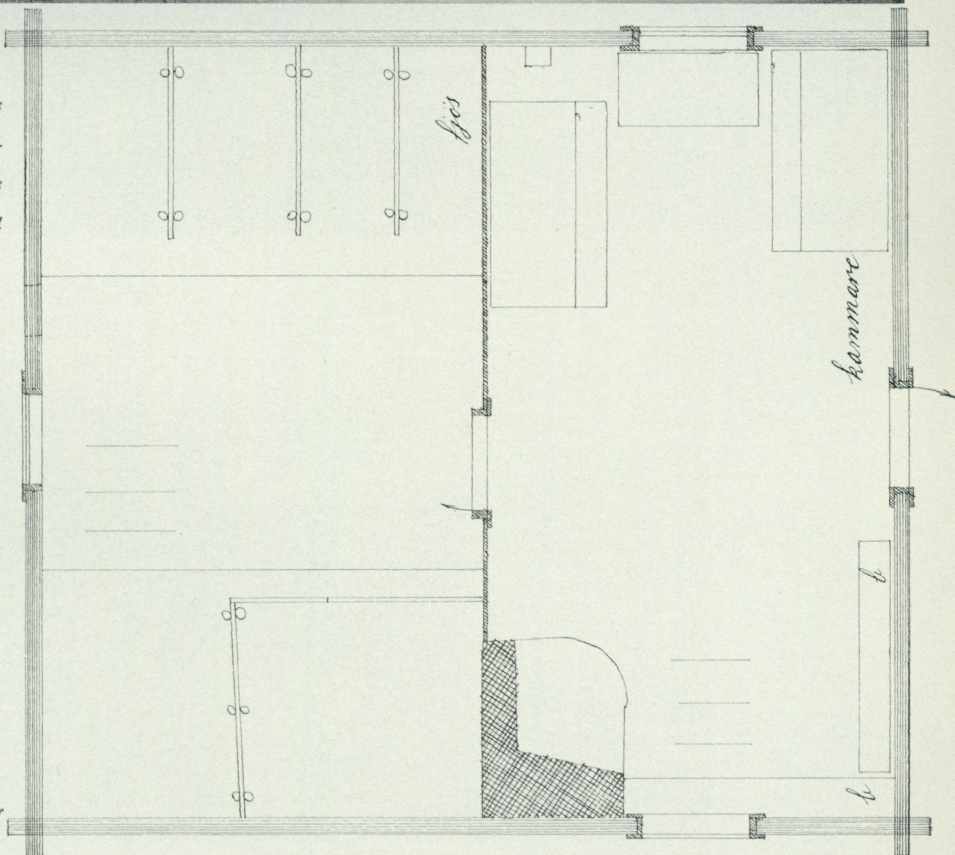
Från Söderbykarls socken i Uppland omtalas: »Ladugårdarna beboddes ej annat än vid yttersta nödfall i brist på boningsrum. En familj, man och hustru i Norråda bodde tvenne år tillsammans med djuren i en bastu, medan de uppförde en byggnad på 1890-talet. Vidare förekom att någon lägenhetsägare som skaffade sig en ko kunde inreda ett rum för denna i samma stuga en längre tid. Då däremot höns och någon gång grisen kunde få vistas i samma rum som ägaren i vardagsstugan under vintrarne.»

Tidigare har här i korthet omnämnts hur kreaturens gödsel förorsakade sanitära problem både i och utanför stall och fähus. Besvärlig var vattenfrågan. I hushållet krävdes ett rent, välsmakande och luktfritt vatten. Till djuren var man oftast mindre nogräknad. Vatten till kor och hästar gick åt i riklig mängd. Antingen kunde djuren få gå ut till gårdsbrunnens vattenho eller vattnas inne i stall eller fähus. Speciellt i de delar av landet där fähuset hade eldstad med pannmur brukade man leda vattnet via en ränna in i huset. För att inte behöva göra denna ränna för lång förlades brunnens så nära fähuset som möjligt och då oroväckande nära dynghögen.

Några sagesmän ute i landet skall nu få komma till tals. Från Kyrkås socken i Jämtland meddelas följande i vattenfrågan: »Här i orten hade man inte några hoar vid brunnarna för

5. Interiör av en fjöskammare som varit ständig bostad. När bilden togs var ägarna ett par gamla ungdomar. Torrisgården, Malungssöcken, Dalarna. Foto Sigfrid Svensson 1926.

6. Plan av ovanstående kammare med intilliggande fjös. Uppmätt 1926 av Gunnar Sundberg.

7. Brunn med vattenränna in till fähuset. Det lilla huset t.v. om brunnen är avträdet. Vejstgården i Långnäs by, Nederluleå socken, Norrbotten. Foto B. Nordström 1926.

8. Dynghögar inne på fägården. Gödselvattent rinner under vagnslidret och ut på andra sidan huset omedelbart intill gårdsbrunnen. Fägården är skild från mangården av stallet. Högstena gård, Biskopskulla socken, Uppland. Foto 1912.

vattning av kreaturen, enär sådan vattning kunde medföra orenlighet omkring brunnen. Däremot hade man oftast en ränna in i ladugården från brunnen, där ett stort kar utgjorde vattenbehållare. Vattenhoar funnos även för kreaturen uti ladugården. Mångenstädes kunde man hava dels en 'gårdsbrunn' och dels en brunn invid ladugården.» Vänder vi oss till Småland meddelas oss följande från Höreda socken: »Ur brunnarna togs både vatten till hushållet samt till byk, tvätt, vid rivning av potatis, sköljningen av dessa m. m. och allt slaskvatten efter dessa procedurer slogs ut invid eller nedanför brunnen. Därtill kom alla visitkortet från djuren som drevs ut på vintern och vattnades ur hopen. Vid hård kyla frös allt detta vatten så både brunnskaret och närmaste omgivning blev en förhöjd liten kulle. Under sådana förhållanden fick någon hugga i isen med en yxa och göra en kant omkring brunnsöppningen. Det var föga hygieniskt. Därför när töväder inträffade och på våren var det mycket av detta förorenade slask som sökte sig ned i brunnen.»

De två följande notiserna pekar på hästens motvilja mot orent vatten. Från Botilsätters socken i Värmland sägs följande: »Djuren drucko ur en urholkad stock med ett horn, en kvarlämnad gren, som stod upp i ena änden. När djuren druckit, tog man i hornet och välte ur hon, så att innehålllet ej skulle stå och frysa. Vattenledning till lagårn fanns inte ens på storställen, utan djuren måste släppas ut två gånger om dagen för vattning. Det var särskilda brunnar åt djuren, det var lagårdskälla och kokkälla. Hästarna voro noga med vatten, så

att de ibland fick vattnas i kokkällan.» Lika kräsna var hästarna i Gagnefs socken i Dalarna: »Hästar vattnades i allmänhet ur samma hink, med vilken vattnet för människor upphämtades, dock borthäldes det vatten som var kvar efter vattningen.»

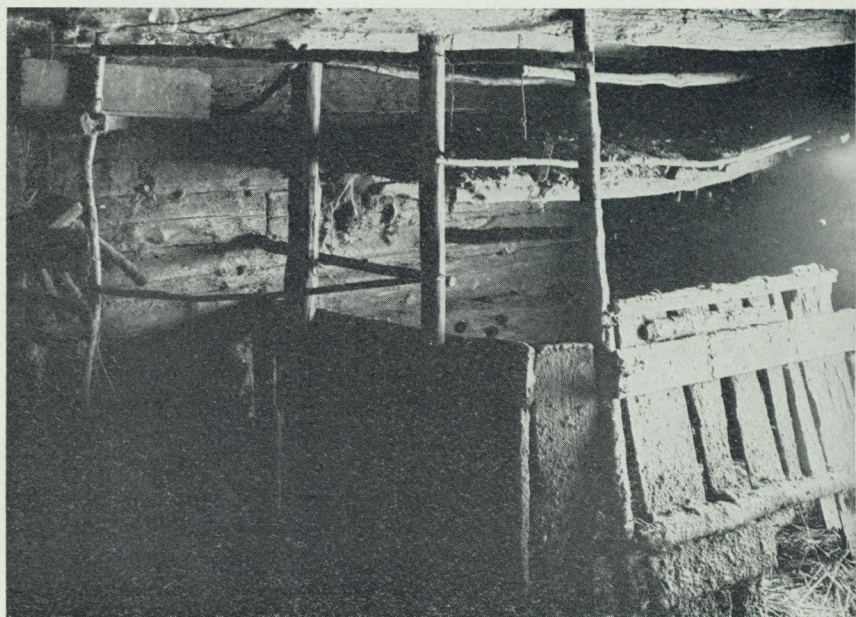
När gödselhögen var placerad inne på gårdsplanen utgjorde den inte bara ett sanitärt problem utan med dagens sätt att se skulle det i hög grad vara oestetiskt att ha den illaluktande högen ständigt inför ögonen. Dåtidens bonde såg väl snarare med välbehag den feta dyngan, som skulle ge honom en god skörd.

Inledningsvis antyddes att då djurhusen var svårskötta försumrades renhållningen ibland katastrofalt. Det vill synas som om renligheten varit något bättre norröver i landet, kanske beroende på fäbodarnas specialiserade mjölkhushållning, vilken bedrevs som stordrift. Renligheten var då ett absolut krav, för att inte mjölkprodukterna skulle ta smak. Därför skurades och fejades det för jämnas och färskt granris användes som strö.

Vi låter nu några meddelare ute i landet tala om gångna tiders fähuskötsel. Från Norbergs socken i Västmanland sägs 1932 följande: »Man undvek att hålla ladugården för stor i golvytan och höll låg takhöjd, för att bättre bevara värmen under vintern. Å gavelväggen var, på lämplig höjd mockgluggen anbragt, varigenom gödsel från de stora djuren utskottades dagligen. Hos smådjuren gjordes rent endast höst och vår. Man lade här in strö undan för undan, så att det bildades en tjock 'talle'. På detta sätt hade dessa djur en varmare bädd under vintern än de stora, vilka fingo

9. Mjölknig och
mockning i fähuset.
Mangskogs socken,
Värmland. Foto N.
Keyland 1911.

10. Ladugårdsin-
teriör med »hönsa-
steken» ovanför
kätten. Västorp i
Flöby socken,
Västergötland.
Foto Tage Heimer
1931.

11. Avträde byggt
över svinstian.
Floda socken,
Dalarna. Foto O.
Bannbers 1915.

ligga på sin 'pall', nödortfittigt belagd med strö och byggd omedelbart på det ofta nog dragiga golvet. Ströämnet utgjordes i äldre tider, innan man lärt att använda torvmull, i regel av finhackat granris, begagnad sänghalm och i någon mån mossor.

Dagsljus i ladugården ansågs visst överflödigt för djurens del. Endast så mycket sådant att den vårdande kunde vägleda sig därinne. Endast ett litet fönster anbragt strax ovanför mockgluggen, vilket rengjordes då så oundgängligen var nödvändigt. Det var allt. Djurens trivsel förstod man icke att akta på, men sökte så mycket mera att hjälpa upp de mest påfallande verkningarna av detta förbiseende med konstlade medel och ren vidskepelse.

Det anförda gäller i tillämpliga delar även för hästen. I allmänhet var man mera mån om stallet och hästen än om ladugården och dess innevärdare.»

Från Millesviks socken i Värmland anför en sagesman född 1876 följande: »Fähusen var dåligt ordnade förr i världen. Det fanns gamla ladugårdar här, som inte hade en enda fönsterglugg. Det var beck mörkt i ladugården. En liten glugg fanns som man höll öppen sommartid, men som var tillbommad med halm om vintern. Någon annan luftning blev inte fråga om än den som blev, när man öppnade dörren eller då gödseln kastades ut. Man eldade inte i fähusen. För att det skulle bli varmt lade man gödsel på golvet runt efter väggarna. Springor och öppningar uppefter väggarna tätades med halm eller lera. Man var inte så noga med renligheten den tiden. Korna fick stå och älta i gödseln. På låren hade de en mängd fasttorkad gödsel. Stora 'kanglingar' hängde efter benen. På våren vid hårfällningen lossnade gödseln och då följde allt håret med, så det blev bara skinn.»

Om förhållandena i stallet sägs följande från Östads socken i Västergötland: »Häststallet i mitt hem var stort, byggt för tre hästar. Vi hade blott en. Mången gång då man skulle 'möka' och det var mycket kallt fick man hugga loss gödseln med en yxa, men det oaktat var hästen aldrig sjuk.

På de flesta ställen där de hade endast en häst, gick denna lös på kätte. Man strödde under med hackat gran eller enris. Först när han började närma sig taket, gödslade man ut. Gödseln var då mycket varm.»

Från Vätö socken i Uppland anför

res följande: »Var det en envis nordlig eller nordostlig vind som blåste, kunde det bli kallt, så att gödseln frös i gödselrännan. Då bands om spädkalven en fällstump eller matta. Hästarna i stallet lade man hästtacken över. Medelst remmar slöto dessa till om djuren. Fällar av fårskinn bundos ock om hästarne. Fåren höllo sig varma i sin päls, om det ock blev en isskorpa om natten över dricksåmbaret. Svinen tålde kylan mindre väl, frös de blevo de magra och långhåriga.»

Höns och grisar, som ofta rörde sig fritt på eller i närheten av fägårderna, hade med förkärlek sitt tillhåll vid

dyngstaden. Talesättet »stolt som en tupp på en gödselhög» känner väl alla till. Spillningen från speciellt hästar men även från korna innehöll åtskilligt attraktivt matnyttigt. Grisarna gav sig på även vad de kunde finna under avträdet. Av denna anledning är det ej förvånande att finna hemlighus, som byggts direkt över svinhuset.

Avslutningsvis bör framhållas, att både vad samboendet av folk och få beträffar och gödselhanteringsens primitivitet så har de svenska förhållandena på intet sätt varit oförmånligt avvikande från de kontinentala förhållandena – snarare tvärt om.

SUMMARY

Man and Beast

In this country agriculture has up to the present included stock-farming. Thus man and beast have been continually cohabiting in one way or another, the differences depending on locality, time and social status.

The cattle-manure, collected for spreading on the fields, was from a hygienic point of view often badly placed and kept. The unpleasant smell, flies and liquid manure which often ran down into the well polluting the water, all emanated from the dunghill, which sometimes was placed in the farmyard and within sight and smell of the dwellinghouse.

Stables and cow-houses were cramped, low-roofed and dark, and the cleanliness was not always the best.

A more intimate cohabitation could exist between people and beasts, either when certain animals, more or less permanently were accommodated in the dwellinghouse, or when the people on the farm moved out into the cow-sheds, for the season or permanently. Poor settlers could first build the cattleshed,

which then also had to serve as provisional living quarters for the family.

The practice of taking small cattle, chickens and geese into the house during the winter, had its centre in the southwestern districts of Sweden.

The other type of cohabitation, when the people moved out into the cow-shed or stable, is found in Northern Sweden. Normally the cattle were then away in the shielings or summer grazing land. This seasonal removal to the outhouses is a variation of the general custom of special summer dwellings.

During the winter a daughter in the house or a servant-girl could more or less permanently have her sleeping place in the cow-house on a special shelf.

On certain week-days not only the cattle girls but all the unmarried girls of the farm would sleep in the cattle-shed in order to admit the boys, which could not be done in the ordinary living quarters. This custom is connected with the North-Swedish "bundling" practice, treated by O. Löfgren in Fataburen 1969.